

Eski Türk Yazıtlarındaki Çıntan İgaç ‘Sandal Ağacı’ Üzerine

Erhan Aydın*

Özet: Eski Türk yazıtlarındaki bazı kültür sözcüklerinin hangi anlamda ve hangi işlevle kullanıldığını anlamak her zaman kolay olmamaktadır. İlk bakışta işlevinin anlaşılması özellikle zor görünen sözcüklerden biri de *çıntan ıgaç* ‘sandal ağacı’dır. *Çıntan* sözcüğünün Skr. *candana*’dan ödünçlendiği genel kanaat ise de bu ağaç veya ağaçtan elde edilen ürün/ürünlerin bozkırda hangi amaçla kullanıldığı ortaya konmamıştır. Bu yazıda *çıntan*’ın kökeni ve kullanım alanıyla ilgili bilgi verildikten sonra Çin’den, Bilge Kağan’ın cenaze törenine hediye olarak gönderilen sandal ağacının bozkırda hangi amaçla kullanılmış olabileceği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk yazıtları, Bilge Kağan Yazıtı, cenaze töreni, sandal ağacı, santalum album.

Giriş

Eski Türk yazıtlarında kimi sözcükler vardır ki günümüz Türk dillerinde kullanılmadıkları için anlaşılabilir ve yorumlanabilir güçtür. *Çıntan ıgaç* ‘sandal ağacı’ da bu tür sözcüklerden biridir. Sözcüğün bulunduğu BK G 11’de Çin imparatoru, Bilge Kağan’ın ölümünden duyduğu üzüntüyü dile getirmek amacıyla Li Ts’üan (Etü.: *Lisün Tay Sengün*) başkanlığındaki beş yüz kişilik Çin heyetini çok sayıda hediye ile birlikte bozkıra göndermişti. Cenaze törenine getirilen hediyelerden biri de *çıntan ıgaç* ‘sandal ağacı’dır. Bu yazıda *çıntan* sözcüğünün kökeni ve Türk dilinin tarihsel dönemlerindeki yeri ve sandal ağacından hangi amaçla yararlandığı belirlendikten sonra ‘sandal ağacı’ paralelinde, bozkıra getirilen hediyein hangi amaçla kullanılmış olabileceği üzerinde durulacaktır.

1. Çıntan’ın Kökeni

V. Thomsen *çıntan* sözcüğünü ‘değerli bir ağaç türü (aloés ağacı, Aloeholz)’ olarak anlamlandırmış ve sözcüğün Çin. *tchin-tan*’ın Skr. *candana*’nın bozulmuş şekli olduğunu belirtmiştir (2002: 66, 258). *Çıntan*’ın Skr. *candana*’dan ödünçlendiği yönünde görüş birliği vardır: *candana* ‘santalum album,

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü KAYSERİ
erhana@erciyes.edu.tr

the sandal-wood tree' (EDPT 425a). Zieme, sözcüğün Skr. *candana*'dan ödünçlenmiş olduğunun açık olmadığını belirtip Skr. *a*'nın Etü. ı olduğuna dair başka örneklerin olup olmadığını sorgular ve *çıntan* sözcüğünün ilk hecesindeki ünlünün neden ı (veya i?) ile karşılandığını tartışır. Zieme, Çin. *zhen tan* ile karşılaştırmayı önerir ve *çın* 'wahr=gerçek' denkliliğini kanıt gösterir. Buradan hareket ederek Skr. *jātaka* (krş. Toh. A ve B *jātak*) sözcüğünün Uyg. *çatik*; Skr. *kūtāgāra* (krş. Toh. A ve B *kurakār*) sözcüğünün ise Uyg. *kurikar* olduğunu belirtir (1984: 377). Buna *Altun Yaruk*'tan da birçok örnek verilebilir: Uyg. *çakravart* < Skr. *cakravartin*; Uyg. *çandal* < Skr. *candāla*; Uyg. *çaturı* < Skr. *cātura* (Kaya 1994: 455-456).

DTS'de Skr. *candana*'dan ödünçlendiği bildirilmiş, *çıntan* şeklinin yanında Kâşgarlı'da geçen *çından* şekli de ayrı madde başı olarak alınmıştır. Ancak *çıntan* maddesinde nedense BK G 11 ve *Irk Bitig* 4'teki örnek verilmemiştir (DTS 149, 150). Ölmez de sözcüğün kökeni hakkında bilgi verdikten sonra özellikle Zieme'nin *çıntan* ile ilgili yazısından söz etmiş ve Zieme'nin verdiği sözcüğün kökeni ile ilgili bilgileri aktarmıştır (1997: 183). Sertkaya ise *çıntan*'ı Hintçe ödünçleme sözcükler içerisinde değerlendirmiş, ancak ayrıntıya girmemiştir (2004: 370).

2.Eski Türk Yazıtlarında ve Sonrasında *Çıntan* veya Sandal Ağacı

Çıntan sözcüğü BK G 11 ve *Irk Bitig* 4'te geçmiştir. Buradaki cümleler şöyledir: BK G 11: *kañ Lisün Tay-Señün başad[u] biş yüz eren kelti. Kokılık ö[...]* *altun kümüş kergeksiz kelürti. Yog yıparıg kelürüp tike berti. Çıntan ıgaç kelürüp öz yar[...]*. 'babası (?) Lisün Tay-Sengün kumandasında beş yüz kişi geldi. Kokuluk ... altın (ve) gümüş bol miktarda getirdi. Cenaze mumları getirip dikiverdiler. Sandal ağacı getirip ...' (Tekin 1995: 78-79).

Irk Bitig 4: *ürüj esri toğan kuş men. Çıntan ıgaç üze olurupan meñileyür men. Ança bilijler: [edgü ol]*. 'Ak benekli şahin kuşuyum. Sandal ağacı üzerine oturarak mutlu oluyorum. Öylece biliniz: (Bu fal iyidir)' (Tekin 2004: 18, 27).

Çıntan sözcüğü *Irk Bitig* hariç tutulursa taşta yazılı eski Türkçe metinlerde yalnızca BK G 11'de geçmiştir. Bilge Kağan'ın oğlu Tengri Kağan'ın ağzından anlatılan bu bölüm (BK G 11. ve 12. satır) yoğ törenine gelen halkların getirdikleri hediyeleri konu almaktadır. 12. satırda geçen ve konuya ışık tutması bakımından sıfat tamlaması şeklinde kurulmuş *kök teyerj*'in 'gök sincapları', 'mavi sincap' şeklinde değil de 'gri sincap derisi' şeklinde anlamlandırılması gerektiği başka bir çalışmada belirtilmiş, buradan hareketle bozkırda yaşayan eski Türklerin, bugün Moğolların *tarbagan* dediği hayvanın etinden ve özellikle derisinden yararlandıkları ve büyük bir olasılıkla bu hayvanın derisinin ticaretini yaptıkları belgeleriyle birlikte araştırmacıların dikkatine sunulmuştu (Aydin 2006: 351).

Tengri Kağan 12. satırda, daha çok hediye olarak getirilen hayvanları ve doğal olarak onların derisini yani kürklerini, 11. satırda ise getirilen değerli eşyaları saymıştı. Bunlar, kokulu ..., altın, gümüş, tören mamları (büyük bir olasılıkla misk kokulu) ve nihayet sandal ağacıdır. Bozkırda yaşayan bir halkın bu değerli eşyalara ve hayvanlara gereksinim duyması doğaldır. Diğer eşya ve hayvan kürkleri bir tarafa bırakılırsa, sandal ağacının hediye olarak getirilme nedeni ne idi ve bozkırda hangi amaçla kullanılıyordu? Sözcüğün kullanım alanının tespit edilebilmesi için Türk dilinin sonraki dönemlerine bakmak gerekmektedir.

Sözcük Uygur döneminde daha çok Buddhist rahiplerin giysilerinin rengini tanımlamak amacıyla *kraya* sözcüğü ile birlikte kullanılmıştır (Ölmez 1997: 183). Uygur metinlerinde *çıntan*'ın yanında *çından* şekli de bulunmaktadır (EUTS 41). Kâşgarlı'nın, sözcüğü *çından* olarak verip renk belirtmede kullandığı görülmektedir. *çından*: 'Kokulu bir ağaç, sandal ağacı'. *çından at*: 'gül renkli at, kula renkli at' (Atalay, I: 436). *yagmur yağıp saçıldı / türlüğ çeçek suçıldı / yinçü kabı açıldı / çından yıpar yugruşur* 'yağmur yağıp saçıldı, türlü çiçek çıktı, inci kabı açıldı, sandal, misk yuğruşur' (Atalay, II: 122). Ayrıca krş. Hauenschild 1994: 46.

Çıntan veya *çından* sözcüğü Türk runik harfli metinler, Uygur metinleri ve *Divanü Lugati't-Türk*'te geçmiş, sonraki metinlerde ise Ar. *sandal* veya *sandal ağacı* terimleri kullanılmıştır.

Sandal ağacının Kıpçakça eserlerden olan *Kitabü'l-İdrâk li Lisani'l-Etrâk ve İrşâdü'l-Mülük ve's-selâtin*'de geçtiği görülmekte, ancak söz konusu bitkinin adıyla ilgili ayrıntıya rastlanmamaktadır (KTS 226). Çağatay dönemi eserlerinden olan *Şiban Han Divanı*'nda ise sözcük 'Sandal ağacından yapılmış sandalye' anlamında iki kez (49a/10 ve 49b/12) geçmiştir (Karasoy 1998: 125-126, 599).

Eski Anadolu Türkçesinin önemli eserlerinden biri olan Celalüddin Hızır'ın *Müntahab-ı Şifa*'nın sözlüğünde şu açıklama verilmiştir: '< Ar. sandal ağacı, çeşitli türleri olan bir ağaç: a) ak sandal (*Santalum album*); b) kızıl sandal (*Pterocarpus santalinus*); c) sarı sandal (*Fringilla spinus*) olmak üzere üç türü ünlüdür' (Önler 1999: 254). Yine eski Anadolu Türkçesi dönemine ait, değerli taşlar ile faydalı bitkileri işleyen *Tuhfe-i Murâdî*'de de üç tip sandal ağacından söz edilmektedir. Bunlar beyaz, sarı ve kızıl renklidir. Bunlardan en iyisi sarı olup özellikle safra sorununa iyi gelir. Gözde görülen nezlenin göze inmesini engeller. Kırmızı sandal, ayak parmaklarında, topuklarda ve eklemelerde meydana gelen ağrılı hastalık (=Ar. *nikrîs*) ile yılançık (=Ar. *humre*) hastalığına, beyaz sandalın ise su ile ezilip mide üzerine yakı olarak sürülmesi durumunda ısıdan meydana gelen baş ağrısına, sıtmaya ve yürek ağrısına iyi geldiği belirtilmiştir (Argunşah 1999: 243). Hem *Müntahab-ı Şifa* hem de *Tuhfe-i*

Murâdî'den anlaşıldığına göre sandal ağacı birçok hastalığın, özellikle vücudun çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan ağrıların giderilmesinde kullanılmaktadır.

Sandal ağacı, Anadolu ağzlarında, bazı bitkilerle çeşitli tahta ve odun parçalarını ifade etmek üzere türlü anlamlarda görülmektedir: 'yaban çileği ağacı, kocayemiş'; 'asma çardağı, seren'; 'bahçe çevresine çakılan uzun, ince, düz ağaçlar, sırk'; 'sardunya çiçeği' (DS X: 3535). Anadolu ağzlarındaki bu örnekler aynı familyadan olan ancak Akdeniz bölgesinde yetişen ve Latince adı *Arbutus andrachne* olan farklı bir sandal ağacı ile ilgili olmalıdır, krş. http://en.wikipedia.org/wiki/Arbutus_andrachne.

Bugün hem tıpta hem de kozmetik alanında kullanılan sandal ağacı, genel olarak Latince *Santalum album* olarak bilinir ancak Öner'in *Müntahab-ı Şifa*'da belirttiği gibi ağacın türlerinin de Latince adları bulunmaktadır.

Ağacın küçük boylu olduğu, yapraklarını dökmeyeceği ve yapraklarının karşılıklı, çiçeklerinin sarımsak renkte ve kokusunun hoş olduğu bilinmektedir. Bu bitkinin odunundan çıkarılan uçucu yağın (*Oleum santali*=Santal esansı) özellikle kozmetik alanında parfüm yapımında kullanıldığı, yatıştırıcı özelliğe sahip bu yağın ağrıyan bölgeye sürülmesi durumunda ağrıyı yok ettiği ve idrar yolları enfeksiyonlarına iyi geldiği, hatta bazı kaynaklarda cinsel gücün artırılmasında da kullanıldığı belirtilmektedir. Ana vatanı Hindistan olan bu bitkinin, hoş koku yaydığı için özellikle Hindistan ve Çin'de dini törenlerde tütsü olarak kullanıldığı söylenmektedir bk. <http://en.wikipedia.org/wiki/Sandalwood>.

3. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Bilge Kağan yazıtının güney yüzünün 11. satırında geçen ve bu yazıtın hareket noktasını oluşturan *çıntan ıgaç* 'sandal ağacı' eski Türk yazıtlarındaki önemli kültür sözcüklerindedir. Sandal ağacının özellikleri göz önüne alındığında sözü edilen bitkiden çıkarılan uçucu yağın ya hastalıkların iyileştirilmesinde ya da Bilge Kağan gibi Çin için önemli bir kağanın cenaze töreninde tütsü yakmada kullanıldığı düşünülebilir.

Hediyenin bozkıra getirilmesinde her iki nedenin de etken olduğunu söylemek mümkündür. Ancak cenaze töreni için gelen heyetin getirdiği hediyeler arasında sayılması, bunun bir cenaze töreninde kullanılan bir araç olması gerektiğini işaret etmektedir. BK G 11'deki cümle dikkatlice incelendiğinde *kokuluk* 'kokulu' sözcüğünden sonra gelen ve *ö/ü* harfleriyle başlayan ancak tahribat nedeniyle okunamayan hediyenin ne olduğu anlaşılıyorsa belki aynı satırda bulunan *yog yıpar* 'cenaze töreni mumları' (krş. EDPT 878b) sözcük grubunun ne olduğu daha kolay anlaşılabilir, dolayısıyla *çıntan ıgaç*'ın da kullanım alanı ortaya çıkacaktı.

Çin kaynaklarında, Çin imparatorunun, Bilge Kağan'ın ölümünden duyduğu üzüntüyü dile getiren ve Tengri Kağan'a hitaben yazılan mektuplar-

da cenaze törenine özel bir önem verdiği anlaşılmaktadır. Bu özel önemin altında Çin'in bilinen politikasının yanında, Çin imparatorunun Bilge Kağan'ı oğlu olarak görmesi de yatıyor olmalıdır. Bilge Kağan yazıtında 500 kişi olduğu bildirilen Çin heyetinin başkanlığını, imparatorun aynı zamanda amcası olan ve sarayın en yaşlı kişisi olduğu bildirilen Li Ts'üan yapmıştır. Bu generalin adı Bilge Kağan yazıtında *Lisün Tay Sengün* olarak verilmiştir. Bu mektuplarda Li Ts'üan ile birlikte çok sayıda hediye, cenaze töreni ile barkın yapımı ve yazıtın yazılmasında kullanılacak eşyaların gönderildiği bildirilmiştir. Ancak gönderilen bu eşyaların neler olduğu konusunda ayrıntıya girilmemiştir (krş. Pelliot 1929: 236-239 ve Liu 2006: 495-503).

Sonuç olarak kimi ağırlı hastalıkların iyileştirilmesi ile cinsel güç artırımında kullanılan bu bitkinin veya bitkiden çıkarılan yağın hediye olarak getirilmesinin nedeni büyük bir olasılıkla cenaze töreninde tütsü olarak kullanılacak olmasıdır. Bundan, Çin imparatorlarının, düşmanlarının acı günlerinde cenaze töreninin yapılması için, büyük bir olasılıkla içinde elçilerin, ağlayıcıların ve cenaze törenini yapmakla görevli kimselerin bulunduğu bir heyeti bozkıra göndererek bir nevi iyi niyet gösterisi yapmak istedikleri sonucu çıkarılabilir. Bir başka önemli sonuç da bozkırda, ölen kağanlarla devletin ileri gelen kişileri için yapılan cenaze törenlerindeki uygulamaların kesin olarak neler olduğunun ve törenin nasıl yapıldığının tam olarak anlaşılamadığıdır.

Kısaltmalar

Ar.: Arapça.

BK G: Bilge Kağan Yazıtının Güney Yüzü.

Çin.: Çince.

DS bk. Derleme Sözlüğü.

DTS bk. V. M. Nadelyayev v.d.

EDPT bk. S. Gerard Clauson.

EUTS bk. Ahmet Caferoğlu

Etü.: Eski Türkçe.

KTS bk. Recep Toparlı vd.

Skr.: Sanskritçe.

Toh.: Toharca.

Uyg.: (Eski) Uygurca.

Kaynaklar

- Argunşah, Mustafa (1999). *Muhammed b. Mahmud-ı Şirvânî, Tuhfe-i Murâdî* (İnceleme-Metin-Dizin). Ankara: TDK Yay.
- Atalay, Besim (1991). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-II*. 3. Baskı. Ankara: TDK Yay.
- Aydın, Erhan (2006). “Bilge Kagan Yazıtında Geçen kök *teyerj* Hayvan Adı Üzerine”. *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Bilkent Üniversitesi Yay. 347-356.
- Caferoğlu, Ahmet (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. 3. Baskı. İstanbul: Enderun Yay.
- Clauson, S. Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Derleme Sözlüğü* (1993). C. X. 2. Baskı. Ankara: TDK Yay.
- Hauenschild, Ingeborg (1994). “Botanica im Divan lugat at-türk”. *Journal of Turkology* 2/1: 25-100.
- Karasoy, Yakup (1998). *Şiban Han Divanı* (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). Ankara: TDK Yay.
- Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk*. Ankara: TDK Yay.
- Liu, Mau-Tsai (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Çev.: Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu. İstanbul: Selenge Yay.
- Nadelyayev, V. M. et al. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Nauka.
- Ölmez, Mehmet (1997). “Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (2)”. *Türk Dilleri Araştırmaları* 7: 175-186.
- Önler, Zafer (1990). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şîfâ I. (Giriş, Metin)*. Ankara: TDK Yay.
- (1999). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şîfâ II, (Sözlük)*. İstanbul: Simurg Yay.
- Pelliot, Paul (1929). “Neuf notes sur des Questions D'Asie Centrale”. *T'oung pao* 26: 201-266.
- Sertkaya, Osman Fikri (2004). “Göktürk Yazıtlarında Hintçe Unsurlar”. *Zeynep Korkmaz Armağanı*. Ankara: TDK Yay. 366-380.
- Tekin, Talat (1995). *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yay.
- (2004). *İrk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*. (Haz.) Emine Yılmaz ve Nurettin Demir. Ankara: Öncü Kitap.
- Thomsen, Vilhelm. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Çev. Vedat Köken. Ankara: TDK Yay.
- Toparlı, Recep, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Zieme, Peter (1984). “Sandelholz in den uigurischen Texten”. *Altorientalische Forschungen* 11 (1984/2): 377-380.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Arbutus_andrachne (01.11.2008).
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Sandalwood> (01.11.2008).

On ıntan İga ‘Sandalwood’ in Old Turkic Inscriptions

Erhan Aydın*

Abstract: It is not always easy to understand the meaning and function of some culture-related words in Old Turkic inscriptions. One such word, whose function seems particularly difficult to understand at first glance is çıntan ıga ‘sandalwood’. Although it is generally agreed that the word çıntan was borrowed from Skr. *candana*, it has not been specified for what purposes this tree or the products obtained from this tree were used in the steppe. This article first gives information about the origin as well as the usage of çıntan and then focuses on the purposes sandalwood - sent as a present for Bilge Khagan’s funeral - might have been used for in the steppe.

Key Words: Old Turkic Inscriptions, Bilge Khagan Inscription, funeral, çıntan, sandalwood, santalum album.

* Assoc. Prof. Dr., Erciyes University, Faculty of Education, Department of Turkish Language Education / KAYSERİ
erhana@erciyes.edu.tr

О *Çintan İgaç* (сандаловом дереве) в древнетюркских надписях

Эрхан Айдын*

Аннотация: Не всегда легко понять смысл и функции некоторых культурных слов, встречающихся в древнетюркских надписях. Одним из таких слов, функции которого с первого взгляда особенно трудно понять является *çintan igas* (сандаловое дерево). Хотя существует общее мнение, что слово *çintan* был заимствовано из санскрита от слова *sandana*, неизвестно для каких целей это дерево или продукты, полученные из этого дерева, использовались в степи. В данной работе после рассмотрения вопросов происхождения и его использования, приводятся доводы о возможных областях применения в степи сандалового дерева, присланного из Китая в качестве подарка на похороны Бильге кагана.

Ключевые Слова: древнетюркские надписи, надпись Бильге кагана, похороны, сандал, санталум альбом.

* Доц. доктор, университет Эрджис, педагогический факультет, кафедра турецкого языка / КАЙСЕРИ erhana@erciyes.edu.tr